

Közösségkép – másképp¹

TIBORI TIMEA²

ABSZTRAKT

A közösségek kialakulásának, belső dinamikájának, átalakulásának főbb jellemzőit foglalja össze az írás Hankiss Elemér érték- és közösség kutatásainak és elemzéseinek felhasználásával. Központi kérdése az egyén elidegenedésének társadalmi meghatározottsága, a cselekvés korlátozottsága.

KULCSSZAVAK: *egyén és társadalom, privát és nyilvános közösségek, titok és idegenség*

ABSTRACT

Communities – in another way

This paper summarizes the main characteristics of the formation, the internal dynamics and the transformation of the communities. I have used the worthes and communutuies researches and analyzes of Hankiss Elemér. His main qoestion was the individaul estrangement and the restraint of the action.

KEYWORDS: *individual and society, private and public communities, secret and strangeness*

Bevezetés

„A párizsi azt hiszi, hogy ismeri az embereket, holott csak a franciákat ismeri. Az ő városa mindig tele van idegenekkel, és úgy tekint minden idegenre, mint valami rendkívüli jelenségre, melyhez fogható nincs több az egész világegyetemben” (Rousseau-t idézi Biczó 2009: 375) – vélekedik a francia felvilágosodás emblematikus alakja, Rousseau.

Annak ellenére, hogy e gondolat több száz évvel ezelőtt fogalmazódott meg, univerzális jelentősége és aktualitása napjainkig sem csökkent, sokkal inkább hatványozódott. Rousseau felvetése az ember egy alapvető, a szociálpszichológia által is

¹ Szabó Ildikóhoz több évtizeden át szakmai és baráti kapcsolat fűzött. Ennek az írásnak egy korábbi előadás-változatát lektorálta, mely elhangzott egy közösen rendezett Hankiss emlékkonferencián. (Budapest, MSZT – ELTE, 2015.11.19.)

² CSc, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Kutatóintézet.

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

nyomatékosított tulajdonságáról számol be: az egyén a tőle kicsit különböző, „egzotikus” tulajdonságokkal rendelkező személyt *másnak* észleli, illetve *másként* definiálja. A *Másik* sok esetben ambivalens érzéseket kelt benne: a vele való találkozás párosulhat kíváncsisággal, érdeklődéssel, de a félelem, szélsőséges esetben pedig a gyűlölet érzetét is előidézheti.

A másság észlelése egyidős az emberrel, hiszen tematikája már az őszövettségi kontextusban is fontos szerepet játszott: Isten Évát, mint nőt, Ádámtól, mint férfitől különbözőnek teremtette meg. S e momentumtól fogva (az emberi lények közötti másság megszületésének pillanatától) az egymást különbözőnek, idegennek érzékelő törzsek, nemzetségek közötti ellentéteknek és konfliktusoknak vagyunk szemtanúi. A másság megjelenésének egyik leghatározottabb bibliai példajaként Bábel tornyának történetét említhetjük, amikor Isten összekeveri a tornyot építők nyelvét, hogy ne értsék – azaz, hogy idegennek érzékeljék azt –, így akadályozva meg őket céljuk elérésében.³

I.

Valami hasonló érzés lehet úrrá rajtunk, amikor Hankiss Elemérről, munkásságáról gondolkodunk. Rejtőzködő, szimbólumalkotó és megfejtő, képes beszédet, titkos nyelvet használó, vagy precíz valóságleíró? Elbizonytalanodunk a válaszadásakor, éppúgy, mint *Az emberi kalandban* Hankiss Homo Sapiens-e, aki az Istent faggatja, mondaná meg, mi lesz vele ebben a világban. „[És] az emberek hozzáláttak, hogy felépítsék a maguk világát egy idegen világon belül. A védelmező falak, házak és városok, szerszámok és fegyverek, mítoszok, vallások és kompromisszumok világát. Sok száz éves, archetipikus élménye az emberiségnek az a sokk és a félelem, hogy nincs itthon ebben a világban, idegen ebben a világban, hogy törékeny és gyenge teremtés, hogy ezernyi veszélynek és szenvedésnek van kitéve.” (Hankiss 1997: 24) De hát kinek a világa? Tegyük kísérletet – ha részlegesen is – a titok megfejtésére.

Hankiss Elemér társadalomtudományi kutatásaiban mindig komplex módon értelmezte az értéket, a kultúra és a közösség szerepét, hatását az emberi viselkedésre, a csoportdinamikára, a véleményformálásra. Ez a sokszempontúság jellemezte a rendszerváltás utáni közszolgálati tevékenységét is. Miközben szervezte, tematizálta a privát és nyilvános közösségek aktuális feladatait, szerepeit, lelkesítette a civil összefogásban érintetteket éppúgy, mint az intézményes keretek között alkotókat, kereste önmagát, az önazonosságát.

³ A Néprajzi Múzeum *A Másik. Évezredes hiedelmek, végzetes téveszmék, kulturális sokszínűség* című kiállításának útmutatójában a sajáttól való különbözőséget, azaz a másság felismerését szintén az „emberiséggel egyidős” jelenségeként értelmezik a szerkesztők. (Földessy Edina – Szántó Diana [2008]: *A Másik. Évezredes hiedelmek, végzetes téveszmék, kulturális sokszínűség*. Útmutató a kiállításhoz. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 8.)

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Szimplifikáló megoldás volna, ha bármit is belemagyaroznánk abba a szerkezetbe, amit a 70-es években Hankiss a következőképpen határozott meg a közösségek szempontjából: azok, akik valamilyen formációban együtt élnek, tevékenykednek, arra építenek, hogy van közös céljuk, érdekükben áll az összehangolt cselekvés, amelyet közös értékrendjük erősít és táplál, s ehhez társul a közösségi érzés, azaz a „mi” tudat (Hankiss 1983). Csoportosítása szerint közvetlen és eszmei közösségek léteznek.

Működésükkel kapcsolatban Hankiss arra figyelmeztet, ne ítéljük meg a közösségeket érzelmi alapon, ne legyenek illúzióink azok tartósságát illetően, hiszen egyre erősebb az a tapasztalásunk, hogy a közösségeink – vágyaink ellenére – gyengébb kötődést jelentenek, ha egyáltalán léteznek ilyenek. A *Diagnózisok* című könyvében a közösségképződés strukturális akadályait abban látja, hogy felgyorsult az intézmények decentralizálódása, a piaci mechanizmusoknak kitett ember nehezen igazodik el a gazdasági, társadalmi folyamatokban, bizonytalan a változó személyi függőségi rendszerekben, a struktúrában. A növekvő és eluralkodó bizonytalanságot, amit a 80-as évek elején Hankiss már jelzett, az ezredfordulóra többnyire maga alá gyűrte az embereket. Hosszan idézi Johan Galtung⁴ tanulmányából az újfeudalizmus szerveződésének eszméjét, ahol a Főkutya, Alkutya/Alkutyák szerepe viszonylag szabályozott, rendszerszerűen működik (ld. lefelé nyitott háromszög modell). A magyar, amúgy is félfedális jellegű, zárt társadalomban a hierarchikus kapcsolatok egyre formálisabbá válnak, döntően a látszatra, nem pedig a valóságra épülnek, s az egyének sokkal inkább a kiilleszkedés veszélyét élik meg, semmint a közösség óvását, megtartó erejét. Elbátortalanodnak, hiszen az új típusú közösségek, a civil szerveződések alig váltották be a hozzájuk fűződő illúziókat, vágyakat, pontosabban, mielőtt stabilabban kiépülhettek volna a civil társadalom intézményei, részben politikai, részben gazdasági okok miatt szétzilálódtak, pedig alapvetően mindenki hitt a demokratikus átalakulásban. Demokratikus közösségek hálózata nélkül azonban elmarad a fejlődés, a siker. A közösségek egyéniségek hiányában, az individuumok meg közösségek nélkül nem formálódhatnak ki igazán.

Mégis, mi motiválta Hankisst a közösségek megismerésére, a bennük szunnyadó erő és akarat kibontására, mobilizálására? Hogyan juthatott ilyen – látszólag – egyszerű megoldásra az elméletalkotásban? Mi rejlik e megközelítés mögött? Hankiss néhány – a közösségre vonatkozó – írása alapján mutatom be az elméletét.

A válaszok személyiségének rejtőzködő voltában keresendő, de nem csak ott. Ezerarcúsága, kíváncsisága közismert volt. Folyton felfedező útra indult, ahová hosszabb-rövidebb ideig elkísérték kollégái, tanítványai, azonban sosem volt elégedett a megismerés eredményével. Továbblépett, sokszor vibráló csendben élt, máskor

⁴ Galtung, J. (1978): Feudal System, Structural violences and the Structural Theory of Revolution. InPeace and Social Structure. Essayin Peace Research, Vol. III. Copenhagen.

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

rivaldafényben, de mindig váratlanul megszakította az adott létállapotot. Kérdéseket tett fel az egyértelműnek tűnő, látszat mögötti valóság feltárására, és kereste a válaszokat ezekre a kérdésekre. Széttúzta a biztonságot vagy annak látszatát, kereste, kutatta a bizonytalanság természetét, ok-okozati összefüggéseit. Felfedező volt a szó etimológiai és filozófiai értelmében. Míg a német (Entdecken) vagy az angol kifejezésben (discovery) az eltakarás, elrejtőzés fogalmazódik meg, a magyarban a jelentés a felfedésre, kíváncsiságunk tárgyának kibontására, megismerésére vonatkozik.

Aktívan részt veszünk a felfedezés folyamatában, ami további kreativitásra ösztönöz, ezért újabb és újabb kérdéseket fogalmazunk meg, ugyanakkor a keresés invenciót, erőt ad. Filozófiai szempontból a felfedezés folyamán a rejtőzködő tárgyról vagy jelenségről lehántjuk a felesleges elfedő, takaró rétegeket, hogy a lényegét lássuk és láttassuk. Szisztematikusan kidolgozzuk a megismerés módszertanát, a felismerés leírását, amit újra és újra megvizsgálunk, alakítjuk, árnyaljuk, pontosítjuk. Ha eljárásunk következetes, úgy véljük, a dolgok mögé látunk, a szerkezet alkotóelemei megrajzolhatók, az összefüggések feltárhatók, újra alkothatók. Ezt a felfedezést azonban magunkra vonatkoztatva is hasonlóképpen megcselekedjük. Felsejlik Kant híres mondása a konstruálással és végső soron az önismerettel kapcsolatban, amelyet Hankiss következetesen érvényesített: „[U]nsereigenes Subjekt (erkennenwir) nur als Erscheinung, nicht abernachdem, was es an sichselbstist.” (Kant 1995: B156)⁵ Hogy ki, mikor, milyen mélységig tudja lehántani a leple(ket) – állandó kutatási kérdés marad. Minden lépéssel közelebb kerülünk a világ megismeréséhez, az összefüggések, az új jelenségek megértéséhez, s egyúttal önmagunk megismeréséhez, erős és gyenge képességeink feltárásához, lehetőségeink újrastrukturálásához, formálásához, az alkalmazkodáshoz és/vagy az elszakadáshoz. És tesszük mindezt individuálisan, vagy kis köreinkben, közösségeinkben éppúgy, mint nagyobb társadalmi formációkban.

Minden tevékenységünk megtervezésekor, döntéseink során kialakítjuk azokat a viszonyrendszereket, amikhez képest magunkat és a felfedezni valót meghatározunk. Használjuk a különféle tudásokat éppúgy, mint a saját tapasztalatainkat, és ez a kereső, elemző, szintetizáló énünk hajt újabb és újabb felfedezéseket, az ismeretlenek, a valóság feltárása felé. Fogalmazhatnánk úgy is, a megismerés folyamata tulajdonképpen a boldogság keresése, amit Freud gyönyörölvnek nevez. „Ez a program (ti. a boldogság keresés) ütközik a világgal, a makrokozmosszal éppúgy, mint a mikrokozmossszal. Nincs lehetőség a végrehajtásra, ellene dolgozik a világ valamennyi törvényszerűsége. Hajlamosak vagyunk azt mondani, hogy az ember boldogságának a szándéka nem foglaltatik benne a 'Teremtés tervében.'” (Freud 1930: 59) Nemcsak a boldogságot nem találja az ember, hanem a közösségei is mulékonyak. Erre utal Hankiss

⁵ Azaz „tulajdon szubjektumunkat csak mint jelenséget ismerjük meg, nem pedig aszerint, hogy önmagában micsoda”.

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

irodalomtörténeti munkáinak egyikében, a Hamlet színéváltozásai tanulmány gyűjteményben. Az egzisztencialista Shakespeare/Hamlet-felfogást Stavrou idézve úgy jellemzi, hogy az nem más, mint a közvetlen és eszmei közösség egyidejű elvesztése, ahol az ember kiszakad a társadalmi kötelékekből, arra kényszerül, hogy szembenézzen a lét végső nagy kérdéseivel: a halállal, a lét értelmetlenségével, az ember teljes magányosságával, a szenvedés elkerülhetetlenségével, a végső miértekkel (Stavrou 1957). Hankiss tovább viszi a gondolatot: *”Hatás és ellenhatás, hatás és az ellene való védekezés: lehet, hogy a tragédiának épp ez volt a szerepe a nyugati civilizáció történetében. Újra és újra fel kellett villantania létünk félelmetes mélységeit, alapjaiban kellett megrendítenie hiteinket, s biztonságérzetünket, s kellett arra készítenie minket, hogy pillantsunk bele ezekbe a mélységekbe: hogy nézzünk szembe létünk és értékeink fájdalmas törékenységével, s próbáljuk meg újra és újra kiküzdeni a magunk bizonyosságait, és meghallani az igazi válaszokat egy bizonytalan és néma világban.”* (Hankiss 1995: 42)

II.

Közösségeink elvesztése fájdalommal, szenvedéssel jár, amelyről többször olvashatunk Hankissnál, különösen *Az emberi kalandban* (Hankiss 1997). A rideg világot mint dzsungelrendszerét jellemzi (fizikai, társadalmi, mentális, metafizikai), ahol azok képesek jobban alkalmazkodni, akikben nagyon erős a félelem és a fájdalom, mert ők hamarabb el tudják kerülni a veszélyeket. Szűk világban, boldogtalanul élnek, de Schopenhauer utalva *„[A]z élni akarás, vagyis az alapvető erő, amely élni kényszerít minket, egyben a mi legnagyobb ellenségünk és hóhérunk is. Arra kényszerít minket ellenállhatatlanul, hogy éljünk és szaporodjunk, és ezáltal a szenvedések poklába taszít...Megédesíti a csapdát, a gyönyör elvének segítségével tart hatalmában minket. Önmagunk válunk így szenvedéseink forrásává.”* (Hankiss 1997: 25) A félelem és fájdalom leküzdésére kétféle stratégiát javasol Hankiss. Az egyiket prométheuszinak nevezi, amely a fizikai valóság technikai legyőzését tűzi ki célul, a másik az apollói stratégia, amelyben az egyén szimbólumokkal védekezik az idegen világ borzalmai, bizonytalanságai ellen. Hankiss közösségképző erőként írja le a nooszférát – amely fogalmat Teilhard de Chardin alkotta meg, mivel ez az értelem, a szellem, a jelentés szférája. Ebből a szempontól a nooszféra közel kerül – a különbségek ellenére – a kultúra és a civilizáció fogalmához. Markánsan fogalmazza meg elképzelését: *„[A] kultúra nem luxus, hanem élet-halál kérdése. Az emberiség elveszett volna, ha nem lett volna képes szimbólumok bonyolult rendszereivel körbevenni és megvédeni önmagát... A mítoszok segítették az embereket abban, hogy érzelmileg legyőzzék az időt, a múlandóságot, a halált... Feladata volt a mítoszoknak az is, hogy valamiféle morális rendet és harmóniát vetítsenek bele egy ismeretlen, sötét, félelmeikkel teli univerzumba.”* (Hankiss, 1997: 42)

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Ha nem volna bennünk a fölfedezés állandó kíváncsisága, a megismerés játékos-sága, szenvedélyessége, a mítosz- és szimbólumrombolásokat követően nem kezd-tük volna újra építeni a világot, a közösségeket, az intézményeket, a szimbólumokat, nem hittünk volna ismét az emberi méltóságban, az értelem erejében és a szabadság legyőzhetetlen voltában.

III.

A léttel való szembenézés cselekvésre ösztönöz. Személyiségfüggő azonban, hogy az egyén valamely racionális döntést követően sorsát saját kezébe veszi-e, kockáztat, önálló akciókat kezdeményez, vagy igyekszik besimulni a közösségébe, onnan várva a megoldást. 1975-ben, a *Társadalmi csapdákban* erről részletesen ír Hankiss, amikor a hiányzó hős csapdáját értelmezi. Példákkal illusztrálja, miként halogatja az egyén a cselekvést, annak ellenére, hogy az nem jelentene aránytalan befektetést, és egyszerre saját magának és a közösségének is hasznára lehetne. Mégis bizonytalan, tétova. Mi ennek az oka? Hankiss a több szereplős fogoly dilemmájára (Dawes 1974) hivatkozik, arra, hogy a közösségen belül többnyire gyenge a felek kooperációs készsége, hajlama a koalícióra, hiszen a sikert elsősorban magának és nem a közösségének akarja megszerezni az egyén. Ugyanakkor mértéktartásra is figyelmeztet: „*Ha egy közösségben ... túlon túl gyakran veszik igénybe az emberek kooperatív készségét, ha olyan problémákat is a személyes érdekek és törekvések korlátozásával, s kooperatív stratégiák szorgalmazásával oldanak meg, amelyek ... más eszközökkel és megoldhatók, akkor egy bizonyos ponton túl a kooperatív készség tartalékai teljesen kimerülhetnek...közönyt és agressziót szül..., s megindul a közösség érzelmi-etikai-emberi tartalékainak teljes pusztulása, beteljesedik a 'közösség tragédiája.'*” (Hankiss 1975: 25)

Amikor 1983-ban a közösségek válságáról és hiányáról ír Hankiss, alaptételét így fogalmazza meg: „*[E]mbernek, s társadalomnak egyaránt szüksége van közösségre. Az embernek, mert a közösség biztonságot nyújthat neki, tartalmat, célt adhat életének, nagyobb hatékonyságot szándékainak, a gazdagabb kibontakozás lehetőségét személyiségének. És a társadalomnak, mint egésznek, mert közösségek gazdag hálózata nélkül atomizálódik, egyedeire esik szét, tehetetlen tömeggé formátlanodik, képtelen az egyéni érdekek sokféleségét társadalmilag hatékony csoportérdekké felerősíteni, egymással szembesíteni, s ezzel önmaga belső önmozgását, fejlődését biztosítani.*” (Hankiss 1983: 205) Plasztikusan bemutatja, hogy nem az együttlét, hanem az együvé tartozás érzése a fontos, amely a szó valódi és szimbolikus értelmében motiválja az embert közösséghez tartozásában, viszont akadályozhatja is személyisége kibontakoztatásában, autonómiájában. Hogy a cselekvést a mindennapok logikája szerint hősiességgént lehet-e felfogni, az kérdés, ezzel Hankiss sokat vívódott az értékutata-sai eredményeinek összefoglalásakor. Dinamikusan változó fogalomként írta le a közösségek átalakulását éppúgy, mint az attitűdök, normák és értékek módosulását.

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A cselekvő emberről és közösségi kapcsolatairól megállapítja, hogy azért nehéz meghatározni az egyén helyét valamely közösségi formációban, mert folyamatosan változik a tevékenységnek a definíciója, ami központi kérdése e problémának. Az elköteleződés egy közösség iránt, vagy a kiválás, átlépés más érdekcsoportokba egyúttal azt is megmutatja, hogyan változik az egyén érték- és érdekhierarchiája, milyen szerepet tulajdonít magának, mennyire alkalmazkodó, vagy épp ellenkezőleg, autonómiára törekvő.

Ezen a ponton találkozik Hankiss közösség-felfogása Vitányi kultúra-elméletével: mindketten kitüntetett szerepet tulajdonítanak az autonóm személyiségnek. Később is vissza-visszatér Hankiss a közösség fogalmának pontosítására, különös tekintettel a társadalom 1989 utáni átalakulására, az egyént ért számtalan sokk-hatásra. 1999-ben, *Az emberi kaland* című könyvéről szólva megismétli azt a felfogását, miszerint „az emberi közösségek mindig úgy léteztek, mintha „idegen világban” élnének. Leírja azt a lelkesedést, a megszállottságot, a páni félelmet, amellyel bonyolult szimbolikus burkokkal vették körül magukat, így teremtve maguknak egy biztonságos, szabad és értelmes világot – vagy legalábbis egy ilyen világ éltető illúzióját. *„Tették ezt egy olyan univerzumban, amelyben talán – az emberi világon kívül – nincs se szabadság, se biztonság se értelem ... megindult az a soha véget nem érő küzdelem..., amiből végül megszületett a civilizáció, amely az embereket eszközök arzenáljával látta el, és szimbólumrendszerek védőburkával vette körül. De mintha semmi nem lett volna elég. Az emberek egyre több és több védelemre vágytak... Bizonytalanság-érzetük és szorongásuk határtalan, ezért a veszedelmes és kaotikus világmindenséget rendezett és biztonságos „morális univerzummá” alakították át.”* (Hankiss 1999: 76) Ebben a morális univerzumban a jó elnyerte méltó jutalmát, a bűn, a rossz a maga büntetését. A szabadság illúzióját, a biztonság érzetét a „racionális univerzum” létezésébe vetett hit táplálja. Ebből vezeti le Hankiss a civilizációk változását és a fogyasztói civilizáció működését, amit „proletár reneszánsznak” nevez.

Összegzés

A civilizáció közösségei létrehozták az intézmények egész rendszerét, melyek – különösen Európában – a konzervativizmuson, a hagyományőrzésen alapulnak. Magyarországon, ahol az intézményesedés döntően a 19. században ment végbe, sem az egyénnek, sem a közösségének nem volt autonómiája. Ezt a bizonytalanságot felerősítette az 1989-90-es politikai, gazdasági átalakulás.

Az egyén *„pedig úgy érezheti, hogy egy hagyományok nélküli és eltömegesedő társadalomban él, jöttment úrgazdagok és elnyomorodó szegények társadalmában, jogában s vágyaikat lobogtató, s kötelességeikről megfeledkező barbárok társadalmában. Nem találja a helyét a sebtiben összetákolt, frissen mázolt intézmények országában.”* (Hankiss 1999: 187)

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Idegen marad, ahogy Hankiss Elemér is, aki az egyén társadalmi magányosságának és kiszolgáltatottságának érzékeny észlelője volt. Kutatóként rámutatott az okok együttesére, cselekvő értelmiségiként a kiutat kereste, miközben egyre távolabb került a közösségeitől. Idegen és kívülálló volt, s maradt.

Ez a komplex társadalomtudományi szemléletmód a mai magyar szociológiában egyre kevésbé van jelen. Hankiss Elemér, a tudós morális értékét jól mutatja, hogy ugyanakkor cselekvő értelmiségiként mégis a kiutat is kereste. Kérdés, hogy mi megtaláljuk-e?

Irodalom

- Biczó, G. (2009): Hasonló a hasonlónak. Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról. Kalligram Kiadó, Budapest.
- Dawes, R. M. (1974): Formal Models of Dilemmas in Social Decision Making. Paper presentsat Human Judgement and Decision Process Symposium, Northern Illinois University.
- Freud, S. (1930): Civilization and its Discontents. In The Standard Edition of the Complete Psychological Works of S.F. 1961. Hogarth Press, London.
- Hankiss, E. (1983): Társadalmi csapdák . Diagnózisok. Magvető Kiadó, Budapest.
- Hankiss, E. (1995): Hamlet színeváltozásai. Savaria University Press, Szombathely.
- Hankiss, E. (1997): Az emberi kaland. Helikon Kiadó, Budapest.
- Hankiss, E. (1999): Proletár reneszánsz. Helikon Kiadó, Budapest.
- Kant, I. (1995): A tiszta ész kritikája. Kritik der reinen Vernunft. (1781) Ictus, Szeged.
- Stavrou, C. (1957): Hamlet as Existentialist. Shakespeare Newsletters, Paris.